

НАЙУЖИВАНІШІ ОНОМАСІОЛОГІЧНІ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКИХ АГЕНТИВІВ

Куцак Г.М., к. філол. н., доцент

Донбаський державний педагогічний університет

Статтю присвячено проблемі українського ономасіологічного словотворення. На основі наявних у лінгвістиці розвідок щодо особливостей процесу номінації, ономасіологічних категорій та їхніх репрезентантів зроблено спробу виявити найуживаніші в сучасній українській мові ономасіологічні структури назв осіб за видом діяльності. Описано механізми їх породження. Для аналізу обрано різні за функціональним спрямуванням агенти: одиниці засобів масової інформації та соціального діалекту мови. Їх розмежовано за характером ономасіологічних структур.

Ключові слова: агентив, ономасіологічна категорія, ономасіологічна структура, ономасіологічна база, ономасіологічна ознака.

Куцак А.Н. НАИБОЛЕЕ УПОТРЕБИТЕЛЬНЫЕ ОНОМАСИОЛОГИЧЕСКИЕ СТРУКТУРЫ УКРАИНСКИХ АГЕНТИВОВ / Донбасский государственный педагогический университет, Украина

Статья посвящена проблеме украинского ономасиологического словообразования. На базе существующих в лингвистике разведок относительно особенностей процесса номинации, ономасиологических категорий и их репрезентантов сделана попытка выявить самые употребляемые в современном украинском языке ономасиологические структуры наименований лиц по виду деятельности. Описаны механизмы их порождения: путь от суждения про особу наименования до его материализованной формы – ономасиологической структуры.

Ключевые слова: агентив, ономасиологическая категория, ономасиологическая структура, ономасиологический базис, ономасиологический признак.

Kutsak G.M. THE MOST WIDELY-USED ONOMASIOLOGICAL STRUCTURES OF UKRAINIAN AGENTIVES / Donbass State teachers' training University, Ukraine

The article is devoted to the problem of Ukrainian onomasiological word-formation. The definition of the most widely-used in modern Ukrainian language onomasiological structures of person denomination by the kind of activities takes place on the basis of existent in linguistics research concerning the specific features of the process of the nomination, onomasiological categories, onomasiological structures. The mechanisms of their production are described in the article: way from judgment about person denomination (onomasiological predicate) to its materialized form (onomasiological structure with onomasiological basis and onomasiological sign). The different in functional direction agentives are selected for analysis: units of mass media and social dialect of the language. They are delimited by way of onomasiological structures: the peculiarity of expression of onomasiological basis, complication onomasiological sign and onomasiological relation.

Key words: agentive, onomasiological structure, onomasiological basis, onomasiological category, onomasiological sign.

З інтенсивним розвитком суспільства швидко змінюється його мова і вимоги до неї з боку суспільства. Так само й номінативний склад української мови постійно перебуває в динаміці. Швидкоплинність суспільного життя потребує від номінативних одиниць надзвичайної місткості, компактності, а також неодмінної пізнаваності, яка дає змогу пов'язати їх із позначуваними ними реаліями об'єктивної дійсності. Саме тому в українській лінгвістиці помітно активізувалися дослідження змін у доборі нових (оновлених) і використанні наявних номінативних засобів. З-поміж цих досліджень чимало розвідок присвячено називанню осіб. На думку О.Стишова, „зростання корпусу іменників на позначення осіб – переконливе свідчення посилення антропоцентризму в сучасній українській мові, який ґрунтується на уявленні про узагальнення мовного суб'єкта, а також виявленні в мові й мовленні найрізноманітніших його інтенцій та волевиявлень” [5, с. 10].

Частково питання сучасних словотвірних і лексичних тенденцій у межах назв осіб висвітлили Є. Карпіловська, Н. Клименко, О. Стишов, А. Архангельська, Т. Коць, К. Городенська, М. Навальна, Л. Кислюк та ін.

Аналіз похідних назв осіб не обмежений лише власне-словотвірним і власне-лексичним аспектами. Як зазначив А. Нелюба, „панівний донедавна підхід, який умовно можна схарактеризувати як „словотвір для словотвору”, перестає бути таким, поступається позиціями ономасіологічному підходу у вивченні словотвірних явищ, внаслідок чого словотвір вивчають з огляду на номінативні процеси, як один із типів номінації, словотвірні явища розглядають не як „річ у собі”, не як окрему підсистему, що входить до іншої системи, а як системотвірний чинник у мові і, зокрема, в номінації” [4, с. 51].

Словотворення орієнтоване на структурування фрагментів реальної дійсності, які з певним мовленнєвим досвідом виділив для себе номінатор. Матеріальною оболонкою цього структурування є похідна одиниця. У похідному слові закладено необхідну для вдалої номінативної одиниці місткість, компактність і відповідну пізнаваність. Підхід до похідної одиниці як до ономасіологічної структури, а до процесу словотворення як до процесу номінації дає змогу поєднати старий досвід людини з новим, установити зв'язок між двома ракурсами: ментальним (світосприйняття) і лінгвальним (словотвірною-номінативним).

Питання номінативного аспекту похідних одиниць, ономасіологічних структур і частково назв осіб свого часу вивчали чеський лінгвіст М. Докуліл, російські мовознавці І. Торопцев, О. Кубрякова, О. Земська, Г. Уфімцева, В. Нікітевич, Л. Шкатова, українські мовознавці О. Селіванова, С. Карпіловська, А. Архангельська, А. Нелюба та ін.

У дослідженнях українських мовознавців, на нашу думку, недостатньо уваги приділено комплексному аналізу ономасіологічних структур назв осіб. Цей аспект потребує ґрунтовнішого вивчення, отже, є актуальним.

Метою статті є виявлення найуживаніших ономасіологічних структур українських агентивів за допомогою характеристики складових номінативного процесу, їхньої ономасіологічної природи, окреслення найпродуктивніших моделей і типів формального вираження ономасіологічної категорії „особа”.

Для досягнення цієї мети передбачено виконання таких завдань: 1) з'ясування обсягу поняття „ономасіологічна структура”; 2) виявлення найактивніших у сучасній українській мові словотвірних моделей агентивів; 3) характеристика аналізованих одиниць за специфікою ономасіологічної структури.

Формування номінації є щонайменше двоетапним процесом. На першому етапі внаслідок мисленнєвої діяльності мовця відбувається „концептуалізація дійсності, тобто виділення певного об'єкта номінації та категоризація загального поняття про такий об'єкт, властиві йому ознаки та відношення, тобто „здійснюється виділення того, що треба означити і формується уявлення про те, як треба означити таке поняття, які його ознаки покласти в основу майбутньої номінації такого означуваного як своєрідного його розпізнавального знака” [1, с. 52]. На другому етапі відбувається власне мовна категоризація сформованої когнітивної структури, вироблення змісту та форми її мовного означення – номінації [1, с. 52].

Породження нової лексичної (похідної) одиниці – це добір належної словотвірної моделі, структури, яка б не вибивалась із закономірностей творення слів в українській мові, а органічно ввійшла би до класу відповідних реалій дійсності. Іншими словами, поява нової назви – це лексична об'єктивація. На думку І.С. Торопцева, лексична об'єктивація є складною, розчленованою на етапи розумовою діяльністю індивіда – носія мови, процесом, у якому все запрограмовано в моделі [8, с. 46].

Ці моделі в мові підпорядковано значним за обсягом групам слів, граматичним класам, бо „загальна категорія найменування елементів навколишнього середовища в усій його складності та різноманітті набуває членування насамперед крізь призму частин мови і вже вторинно – у численних похідних” [11, с. 56]. Як відомо, визначною класифікаційною ознакою виділення граматичного класу є семантична. Основу найменувань становлять поняттєві чи ономасіологічні категорії: предметності, процесуальності, ознаковості [11, с. 55-56]. Отже, вибір форми найменування залежить передусім від вкладеної в неї поняттєвої категорії, яку виражає певний граматичний клас: іменник, дієслово, прикметник чи прислівник. А кожному з цих граматичних класів відповідають певні моделі, структури слів.

Як уважають лінгвісти, основними ономасіологічними категоріями, що реалізують власне найменування, є категорія субстанції (категорія предметності), яку передає іменник, та категорія ознаки, яку відображають три частини мови: дієслово, прикметник, прислівник. Значення цих категорій можна вважати найабстрактнішими загальнокатегорійними значеннями. Своєї конкретизації вони набувають через граматичні чи словотвірні категорії, що також мають формальне вираження в мові [11, с. 56].

Базовими для побудови моделі найменування виявляються частиномовні структури. Різноманітність цих структур залежить від розгалуженості ономасіологічних категорій. В українській мові категорія предметності (іменникова) має найбільшу кількість підпорядкованих їй конкретизаторів предметності – словотвірних категорій.

Словотвірні ономасіологічні категорії – це набір семантичних складових, що конкретизують загальнокатегорійні значення предметності (особа / не-особа, істота / неістота, виконавець дії, носій певної ознаки тощо) чи ознаковості (оцінні, відносні, присвійні, інхоативні) [11, с. 58-64].

Вивчаючи особливості виникнення слова як назви, чеські вчені (М. Докуліл, Я. Кухарж, М. Роудний та ін.) запропонували поняття ономасіологічної структури [6; 9]. Словотвірні ономасіологічні категорії репрезентовано в різних словотвірних структурах слів. На відміну від ономасіологічних категорій „предмет” та „ознака”, що є елементарними щодо порушеної проблеми, тобто неподільними на інші складові, ієрархічно підпорядковані їм словотвірні ономасіологічні категорії не є елементарними, бо їх реалізують похідні одиниці, структури яких є двочленими, тобто такими, що складаються з двох компонентів: бази та ознаки [11, с. 60].

Науковці витлумачують ономасіологічну базу в похідному слові як те, що вказує на належність названого поняття до класу предметів, ознак, дій чи ознак ознак, тобто до найзагальнішої з поняттєвих категорій, укладеної в це слово. А ономасіологічну ознаку кваліфікують як семантично конкретнішу порівняно з

ономасіологічною базою змінну для кожної словотвірної моделі величину, яка уточнює ономасіологічну базу [11, с. 60-61].

Чеські лінгвісти дійшли висновку, що „в структурі деривата функцію ономасіологічної бази зазвичай виконує словотворчий формант; ономасіологічна ж ознака фіксує поняття”, з яким пов’язана ономасіологічна база [11, с. 61]. Отже, здебільшого похідній назві відповідає така ономасіологічна структура, у якій ономасіологічною базою є словотворчий формант як виразник узагальненого значення, а ономасіологічною ознакою є корінь, основа як носії конкретної семантики.

Із поняттям ономасіологічної структури пов’язане поняття мотивації – вихідного значення, узагальненого уявлення про особу, предмет, явище тощо. Хоч в ономасіологічній структурі сама мотивація матеріально не виражена, проте вона наявна у вигляді зв’язку ономасіологічної бази з ономасіологічною ознакою. Мотивованість похідної назви кваліфікують як „об’єктивну властивість ... відображати своїм складом та аранжуванням, своєю морфемною структурою структуру змістову і, головне, передбачати (формулою) її загальне значення” [10, с. 267].

Аналізована лексика належить до активних за вживанням одиниць, що здебільшого обслуговують сферу засобів масової інформації та повсякденне розмовно-побутове спілкування. Серед них надзвичайно багато суфіксальних утворень-агентивів.

Наприклад, в ономасіологічних структурах слів *зламувач* („грабіжник, який зламає що-небудь для пограбування”) [3, с. 104], *підписувач* („той, хто ставить підпис”) [3, с. 174], *поціновувач* („той, хто цінує кого-, що-небудь; шанувальник”) [3, с. 187], *вимагач* („той, хто щось вимагає”) [7, с. 127], *пікетувальник* („особа, що бореться за свої права, пікетує”) [7, с. 114], *поверненець* („той, хто повернувся звідкись після довгої відсутності”) [3, с. 177], *страйкар* („той, хто бореться за свої права, страйкує”) [7, с. 114] і под. ономасіологічною базою є суфіксальні форманти (-ач, -ник, -ець, -ар), що виражають категорію особи, а ономасіологічною ознакою – дієслово, співвідносне з вихідним значенням, узагальненим уявленням про діяльність особи.

Активно функціонують у сучасній українській мові лексеми типу *банківець* („працівник банку”) [1, с. 184], *урядовець* („представник уряду”) [7, с. 105], *рекламник* („представник рекламного агентства”) [3, с. 202], *ринковик* („прихильник ринкової економіки”) [3, с. 204], *байкер* („той, хто їздить на мотоциклі (байку)”) [1, с. 186]. В ономасіологічних структурах таких агентивів ономасіологічну базу – суфікси зі словотвірним значенням „особа” (-ець, -ник, -ик, -ер) – конкретизує не певне дієслово (як ономасіологічна база), а стосунок до реалії об’єктивної дійсності. У формулі тлумачення цих ономасіологічних структур є „особа за певним видом діяльності, що має стосунок до чогось, когось”. Дія в таких структурах є імпліцитною. Її можна виявити лише в мотивації.

Із подібними значеннями використовувані агентиви *бютівець* (*б'ютівець*) („член партії БЮТ”) [1, с. 144], *нунсівець* („член партії НУНС”) [3, с. 157], *свободівець* („член Всеукраїнського об’єднання „Свобода”) [3, с. 212], *регіонал* („член Партії регіонів”) [3, с. 201], *ющенківець* („соратник та прихильник В. Ющенка”) [3, с. 245], *януковичівець* („прихильник Партії регіонів на чолі з В. Януковичем”) [3, с. 246], *путінець* („соратник та прихильник В. Путіна”) [3, с. 199] тощо. Відрізняє їх від попередньої групи агентивів те, що ономасіологічною ознакою є певна назва чи прізвище, стосунок до якої має особа. Часто цей стосунок є асоціативним. Кожна зі згаданих номінацій засвідчує сучасну національно-соціальну специфіку суспільства. До того ж, в ономасіологічних структурах типу *бютівець*, *нунсівець* ономасіологічна ознака ускладнена мотивацією, що містить аббревіатуру.

Досить поширені в сучасній українській мові складні назви осіб. Їхня ономасіологічна структура дещо відрізняється від ономасіологічної структури простих назв. До наявної в класичному варіанті ономасіологічної структури (М. Докуліла) російський мовознавець О. Кубрякова ввела поняття ономасіологічної зв’язки (ономасіологічного предиката) – „типу зв’язку, який з’єднує ознаку з реалією – належність, суміжність, уміщення тощо” [2, с. 17-18]. На думку дослідниці, виразники бази й ознаки в ономасіологічній структурі складного найменування можуть змінюватися залежно від того, що лежить в основі судження про позначуване, які відношення і між якими величинами виникають у цьому судженні. Ономасіологічна база в складних назвах може бути виражена повнозначним компонентом.

Називанню складним словом передують вибір ономасіологічної бази як представника певної ономасіологічної категорії, тобто вибір „теми” складної одиниці, а також виявлення найсуттєвішої з усього судження ознаки, тобто „реми” [2, с. 20].

Складні іменники-агентиви стають дедалі популярнішими. Деякі з них виявляються місткішими за прості суфіксальні найменування.

Наприклад, в ономасіологічних структурах іменників типу *вогнеборець* („той, хто бореться з вогнем; пожежник”) [7, с. 143], *законовиконавець* („той, хто виконує закони”) [7, с. 145], *грошодавець* („той, хто дає

гроші”) [7, с. 145], *хабародавець* („той, хто дає хабар”) [7, с. 62], *валютотримач* („той, хто розпоряджається валютою; тримає її”) [7, с. 145], *фондорозпорядник* („той, хто займається розподілом, обміном, плануванням щодо ресурсів фонду”) [3, с. 237] та ін. показником ономасіологічної категорії є агентивний суфікс, який у складі повнозначного компонента (крайня права позиція в слові) становить ономасіологічну базу. Ономасіологічну ознаку виражає власне-іменникова частина композита. У таких ономасіологічних структурах наявний суміжний тип зв'язку ознаки з реалією.

У деяких композитах – агентивних назвах – є препозитивні компоненти, повторювані в багатьох інших назвах. За функцією в слові вони наближені до префіксальних морфем. Наприклад, в агентивах *телеглядач*, *телелюбитель*, *теледиктор*, *телекоментатор*, *телекореспондент* [1, с. 182] повторюється частина *теле-*. Вона, як і префікси в простих словах, виступає ономасіологічною ознакою, що конкретизує ономасіологічну базу, виражену повнозначним компонентом (крайня права позиція в слові). Таку ж ономасіологічну структуру мають й інші агентиви з префіксоїдами.

Отже, найуживанішими назвами осіб за видом діяльності в сучасній українській мові є суфіксальні агентиви з класичною ономасіологічною структурою; агентивні назви-композити з ономасіологічною структурою, ускладненою ономасіологічною зв'язкою, та ономасіологічною структурою, подібною до простого найменування.

Ономасіологічний аналіз похідних назв на прикладі агентивів дає змогу якнайповніше розкрити зв'язок словотвору з ономасіологією, а також у перспективі простежити особливості виникнення основних ономасіологічних структур усього корпусу іменників та інших номінативних одиниць української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Клименко Н.Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі / Н.Ф. Клименко, С.А. Карпіловська, Л.П.Кислюк : [монографія]. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.
2. Кубрякова Е.С. Словосложение как процесс номинации и его отличительные формальные и содержательные характеристики / Е.С. Кубрякова // Теоретические основы словосложения и вопросы создания сложных лексических единиц : Международный сб. науч. трудов [Пятигорский пединститут]. – Пятигорск, 1988. – 157 с.
3. Нові й актуалізовані слова та значення : Словникові матеріали (2002 – 2010) / Кер. проекту і відп. ред. О.М. Тищенко, авт. колектив : В.О. Балог, Н.Є. Лозова, Л.О. Тименко, О.М.Тищенко [Інститут української мови НАН України]. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 280 с.
4. Нелюба А. Явища економії в словотвірній номінації української мови : [монографія] / А. Нелюба. – Х., 2007. – 302 с.
5. Неологічні назви осіб у сучасних слов'янських мовах : [монографія] / [Г.М. Вокальчук, А.М. Архангельська, О.А. Стишов, Ю.П. Маслова, В.В. Максимчук]; відп. ред. Г.М. Вокальчук [Рівненський державний гуманітарний університет; Університет ім. Ф.Палацького в Оломоуці (Чеська Республіка)]. – Рівне – Оломоуць : Видавництво Національного університету „Острозька академія”, 2011. – 356 с.
6. Нецименко Г.П. М. Dokulil. „Teorie odvozování slov” / Г.П. Нецименко // Вопросы языкознания. – 1962. – № 5. – С. 143 – 148.
7. Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ століття : (На матеріалі засобів мас. інформації) / О.А. Стишов. – [2-ге вид., переробл.]. – К. : Пуґач, 2005. – 388 с.
8. Торопцев И.С. Предмет, задачи, материал и методы ономазиологии / И.С. Торопцев // Проблемы ономазиологии : науч. труды. – Орел : Изд-во Курск. гос. пед. ин-та, 1974. – Т. 21 (114) I. – С. 3 – 75.
9. Широкова А.Г., М. Dokulil. „Tvoření slov v češtině. 2. Odvozování podstatných jmen” / А.Г. Широкова, Г.П. Нецименко // Вопросы языкознания. – 1968. – № 6. – С. 135 – 140.
10. Языковая номинация. Виды наименований / [под ред. Б.А. Серебренникова]. – М. :Наука, 1977. – 360 с.
11. Языковая номинация. Общие вопросы / [под ред. Б.А. Серебренникова]. – М. :Наука, 1977. – 359 с.